

SMRT JAKO KONEC, NEBO ZAČÁTEK? O (ne)víře v posmrtný život¹

Olga Nešporová

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí Praha

Death as an End or as a Beginning? On (Not) Believing in the Afterlife

Abstract: The article overviews the spreading of faith in the afterlife in contemporary Czech society while using data from the international ISSP research focused on religion (1998 and 2008), complemented by qualitative research results on the character of ideas of the afterlife. In the European context, faith in the afterlife is not so common in the Czech Republic; more than half of the Czech population today sees death as the definitive end of life. This is not caused only by the small amount of believers, but also by a great divergence from believing in the afterlife in the last decade (mostly in younger age categories). Contemporary notions of the afterlife are also very vague, and besides the abstractly conceived ideas of Heaven and Hell, new conceptions have arisen, of which the most widespread is the belief in reincarnation of souls. The article describes specific ideas of middle-aged Czechs (30–50 years old), not only non-believers, but practicing Roman Catholics, as well.

Keywords: *Death; afterlife; religion; Czech society; sociology of religion*

Smrt je skutečností, které se nevyhne nikdo z nás. Dá se říci, že všichni lidé od narození vlastně spějí ke stejnému cíli, kterým je smrt. Smrt je jakýmsi univerzálním završením života. Přesto ji tímto způsobem v dnešní české společnosti vnímá jen málo lidí. Jak se zdá, lidé se spíše chovají a smýšlí tak, jako by

¹ Studie je výstupem projektu *Proměny české religiozity v mezinárodním srovnání, ISSP 2008*, financně podpořeného Grantovou agenturou České republiky, č. 403/08/0720.

se jich osobně smrt netýkala. Tomu nahrávají proměny posledních dvou staletí, kdy se v Evropě výrazně snížila úmrtnost a zvýšila naděje dožití, navíc se místo smrti přesunulo z domova do nemocnic, takže je dnes přirozená smrt méně viditelná. I přesto se s ní každý člověk musí konfrontovat, a to jak se smrtelností blízkých osob, tak i s tou vlastní. Vystává tak základní otázka, zda je smrt toliko koncem života, nebo zároveň začátkem nějakého jiného bytí. V tomto článku se pokusím přiblížit, jak tuto otázku řeší současní Češi a Češky.

Budu přitom vycházet ze dvou doplňujících se výzkumů – kvantitativního a kvalitativního. První je součástí mezinárodního výzkumného projektu *International Social Survey Programme (ISSP)*,² jedná se o data z šetření zaměřených na náboženství, která se uskutečnila v letech 1998 (reálně 1999)³ a 2008. Data byla sebrána formou standardizovaných rozhovorů agenturou SC&C v roce 1999 a agenturou Factum Invenio v roce 2008. V obojím případě pro Sociologický ústav Akademie věd ČR. Respondenti byli vybráni pravděpodobnostním stratifikovaným výběrem a návratnost byla bohužel poměrně nízká, 40 % v roce 1999⁴ a 46 % v roce 2008. I přesto by výzkumné vzorky obou vln šetření měly představovat reprezentativní výběry populace ČR starší 18 let. V roce 1999 odpovídalo celkem 1223 respondentů a v roce 2008 celkem 1512 respondentů. S výjimkou analýzy věkových kohort pracuji s daty váženými dle dat ze Sčítání lidu, domů bytů v následujících ohledech: kraj, velikost místa bydliště, pohlaví, věk, vzdělání, počet členů domácnosti. Za významné považuji i odpovědi „nevím“, „neumím vybrat“ či „bez odpovědi“, proto je z analýz nevypouštím.⁵ Jsem si přitom vědoma, že tlak na tazatele, aby respondentům tyto typy odpovědí nenabízeli a používali je co nejméně, způsobil, že jinou odpověď vybrala i část váhavých respondentů, kteří na věc nemuseli mít utvořen žádný názor. V českých šetřeních se vyskytuje pouze zhruba pět až deset procent osob, které

² Výzkum probíhá každý rok a zaměřuje se na různá témata, která se ve vlnách přibližně s deseti-letým odstupem opakují. Šetření zaměřená na náboženství se konala v letech 1991 (ČR se nezúčastnila), 1998 a 2008.

³ Česká republika patřila mezi státy, ve kterých byla data z vlny ISSP Religion II, plánované a běžně označované rokem 1998, sebrána až v roce 1999. Pro podrobné zpracování tohoto výzkumu viz Hamplová 2000a, 2000b.

⁴ V roce 1999 (tj. vlna z roku 1998) mělo české šetření ISSP doposud nejnižší návratnost. Vysvětlováno je to především špatným načasováním výzkumu do doby letních dovolených, ale i tématem (náboženství), které patrně část populace odpuzuje. K problému nízké návratnosti kvantitativních sociologických šetření viz Krejčí 2006, 2007.

⁵ Samozřejmě s výjimkou případů, kde odpověď pro mě znamená třídící kategorii, např. pohlaví či věk.

nedokázaly kladně či záporně zodpovědět otázky týkající se víry v posmrtnou existenci. Zahraniční data a poznatky jiných badatelů (např. Howarth 2007) naznačují, že podíl osob, které nemají jasný názor v otázkách života po životě, může být ve skutečnosti ještě větší. V mezinárodním šetření ISSP 1998 byl ve většině evropských států vyšší než deset procent (viz níže, tab. č. 4). Podobný trend naznačuje i mnou provedený kvalitativní výzkum, na jehož základě ovšem nelze z povahy jeho metody stanovit jasné kvantitativní závěry.

Druhý výzkum, kterým se budu snažit doplnit a upřesnit prosté číselné údaje vypovídající o rozšíření víry v posmrtnou existenci, byl kvalitativní. Prostřednictvím tohoto výzkumu bylo možné hlouběji nahlédnout do myšlení a představ současníků týkajících se smrti a víry v posmrtný život a jeho případné konkrétní podoby. Tento terénní výzkum byl poměrně rozsáhlý, zahrnoval nestandardizované rozhovory se zhruba 80 osobami na téma smrti a pohřebních rituálů i pozorování náboženské a pohřební praxe. Prováděla jsem jej v Praze a ve Středočeském kraji v letech 2003–07.⁶ Pro účely tohoto článku však používám vzhledem k vymezení tématu pouze přepisy 37 rozhovorů, které jsou pro analýzu dané problematiky plně relevantní; interview byla prováděna s osobami dvou dle náboženského vyznání majoritních společenských skupin – s nevěřícími a s římskými katolíky.⁷ V rozhovorech jsem mimo další postoje ke smrti a umírání zjišťovala i představy a názory informátorů na to, co se děje s člověkem po smrti. Všichni informátoři byli středního věku, v době rozhovoru spadali do věkové kategorie 30–50 let. Třicet z nich se nehlásilo k žádnému náboženskému vyznání, zbývajících sedm lze označit jako praktikující římské katolíky (včetně jednoho kněze).

Výzkumný vzorek byl vybírán účelově, tj. byli oslovovali lidé příslušné věkové kategorie, přičemž byla snaha dodržet přibližně stejné zastoupení žen a mužů. Charakteristické přitom bylo, že ženy byly častěji ochotny zúčastnit se výzkumu a poskytnout rozhovor. Římští katolíci byli oslovovali po bohoslužbách v jedné pražské farnosti, přičemž svolení k rozhovoru na téma smrti u nich bylo častější než u „nevěřících“.⁸ Ti žili v jedné středočeské obci se zhruba čtyřmi tisíci obyvateli. Po počátečních neúspěších kontaktovat nevěřící

⁶ Výsledky výzkumu jsem komplexněji popsala ve své disertační práci (Nešporová 2008).

⁷ Římští katolíci byli zvoleni právě pro své největší zastoupení ve společnosti, prováděla jsem i rozhovory s lidmi z dalších náboženských skupin, ale jejich zjištění nelze vměstnat do krátkého rozsahu toho textu.

⁸ Termín „nevěřící“ používám pro označení člověka, který se sám nehlásí k žádnému konkrétnímu náboženskému vyznání.

informátory prostým oslovením v jejich domovech⁹ jsem k oslovení informátorů využila síť styčných osob, které znaly obyvatele dané lokality, mohly tak oslovit potenciální informátory příslušného věku a získat jejich předběžný souhlas s provedením rozhovoru a telefonický kontakt, takže jsem pak už jen domluvila místo a čas rozhovoru. Omezeně byla využita i metoda sněhové koule. Časový rozsah rozhovorů byl velmi kolísavý, závisel především na výřečnosti informátora, ale i na tom, kolik měl se smrtí a pohřbíváním zkušeností, nako-lik měl tuto oblast promyšlenou a do jaké míry se chtěl o své představy se mnou dělit. Průměrná délka zvukového záznamu rozhovoru činila tři čtvrtě hodiny.

Věřím, že kombinace dvou typů datových zdrojů přináší plastičtější pohled na zkoumanou problematiku než kterýkoliv z nich sám o sobě. V článku nejprve představím popisované téma s poukazem na význam náboženství pro formování představ o posmrtné existenci. Pak bude následovat prezentace výsledků šetření ISSP o míře rozšíření víry v posmrtný život a některých jejích formách (nebe, peklo, reinkarnace) v současné české společnosti. Přitom budu sledovat vývoj za poslední desetiletí a dále souvislost s některými významnými charakteristikami, které toto přesvědčení ovlivňují – gender, věk a náboženské vyznání. Tento popis dále doplním konkrétními příklady představ o posmrtném životě, přičemž budou odděleny dvě základní skupiny osob – nevěřící a praktikující římskí katolíci.¹⁰ Nakonec porovnávám české postoje a představy s těmi, které se běžně vyskytují v Evropě. Cílem studie je odpovědět na několik základních otázek: Jak je v současné české společnosti rozšířena víra v posmrtný život? Jedná se v posledním desetiletí o stabilní jev, nebo jsou ve smýšlení Čechů patrné nějaké proměny? Jaké vlastně jsou současné představy o posmrtné existenci, případně neexistenci? Jsou něčím charakteristické?

Existence zásvětí jako primárně náboženský koncept

Smrtnost člověka byla v tradičních kulturách pojímána prostřednictvím náboženských konceptů, které vysvětlovaly příčinu smrti a také řešily, co se s člověkem po smrti stane. Dle některých teorií je právě toto jednou z hlavních funkcí náboženství (Malinowski 1954; O’Dea – O’Dea 1983). V evropském

⁹ Strategie se ukázala jako nevhodná, lidé nebyli ochotni na téma smrt hovořit, ať již z opravdové nechuti zabývat se tímto tématem nebo i z toho důvodu, že mě považovali za misionářku nějaké náboženské skupiny či církve, nejčastěji asi svědkyni Jehovovu.

¹⁰ Římské katolíky jsem vybrala proto, že tvoří výrazně největší část osob hlásících se k nějakému náboženskému vyznání (86 %, dle ISSP 2008).

kulturním okruhu byly náboženské představy o zásvěti patrně vlastní všem starším kulturám – například Slovanům, Germánům či Keltům, jak dokládají archeologické nálezy a jejich interpretace mnohdy podložené i písemnými prameny (Lutovský 1996; Green 1995; Droberjar – Lutovský 2006; Podolinská 2005). Tyto koncepty byly po přijetí křesťanství modifikovány, ač jejich proměny v lidovém prostředí byly zřejmě velmi pozvolné. Křesťanské pojetí vzkříšení a věčného posmrtného života na nebi nebo v pekle, stejně tak jako římskokatolická představa očistce, ve kterém člověk po smrti odpykává své hříchy, se během dvou tisíců let rovněž proměňovaly a mnohdy se mísily se staršími představami. Etnologická bádání dokládají na území Čech, Moravy a Slovenska ještě během 20. století zvyky, které navazují na předkřesťanské představy a mají za cíl uspokojit duchy zemřelých předků. Jednalo se například o ukládání dvojité pohřební výbavy teplého oblečení do rakve, aby mrtvému nebyla zima, nebo o zimní kabát položený na hrob ze stejného důvodu a podobně rovněž i vybavování nebožtíků jídlem, pitím a dalšími předměty (např. Horváthová 1993; Navrátilová 1993, 2004).

Význam náboženství je pro formování představ o posmrtné existenci ve většině kultur zcela zásadní. Právě pomocí mytologických, náboženských či metafyzických výkladů reality se dle sociologů Petera L. Bergera a Thomase Luckmanna (1999: 97) jednotlivé společnosti nejčastěji snaží vyrovnat s lidskou smrtelností.¹¹ V křesťanské tradici, na niž chtě nechtě navazuje i současná česká společnost, je víra v posmrtný život ústředním bodem dogmatu. Dle tradičního křesťanského hlediska budou všichni mrtví v budoucnosti vzkříšeni a Bohem souzeni. Zárukou toho, že je vzkříšení z mrtvých skutečně možné, je pro křesťany v minulosti uskutečněné vzkříšení Ježíše Krista. Podle původních patristických koncepcí bylo vzkříšení závislé na schopnosti Boha nalézt a znovu spojit všechny části, ze kterých se kdysi tělo skládalo. Dnes je vzkříšení pojímáno většinou více symbolicky a nezávisle na tělesné stránce, i když původní představy obsažené v dílech církevních Otců jsou stále ceněné (o důležitosti jejich odkazu viz Davis 1989: 119-144; Rees 2001: 16-17). V křesťanské dogmatice tedy individuální duše přežívá smrt člověka a čeká na poslední soud (dle jiných interpretací je souzena hned po smrti, případně vedle sebe existují obě

¹¹ Dle Bergera a Luckmanna se musí všechny společnosti nějakým způsobem vyrovnat se smrtí. Činí tak prostřednictvím její „legitimizace“, která se děje začleněním smrti do tzv. symbolického světa (univerza). Přestože jsou k legitimizaci smrti nejčastěji využívány mytologické, náboženské či metafyzické výklady reality, může se obejít i bez nich, jak je tomu v moderních společnostech (Berger – Luckmann 1999: 97-102).

varianty) (Rees 2001: 17) a podle jeho výsledku následuje buď spása a věčný život v nebi nebo zatracení v pekle.

Náboženská dogmata řeší otázku lidské smrtelnosti tak, že smrti připisují určitý význam, snaží se vysvětlit její původ a v neposlední řadě omezují její platnost právě prostřednictvím učení o posmrtné existenci (Badham – Badham 1987; Barloewen 2000; Becker 1973; Davis 1989; Chidester 1990 aj.). Náboženství většinou ujišťují člověka o tom, že konec života na zemi je pouhým oddělením těla a ducha či duše a že zánik těla nemá vliv na další existenci duše/ducha. Smrt těla podle náboženských koncepcí znamená transformaci ducha či duše z jednoho modu existence do jiného. Jinak řečeno, smrt je na základě náboženství chápána jako začátek nového života (Badham – Badham 1987; Barloewen 2000; Sandman 2001: 47). Proti této perspektivě stojí moderní sekulární náhled akcentující konečnost (*cessation view*), podle kterého smrt těla znamená naprostý konec člověka a možnost jeho další existence je vyloučena. Posmrtný život nebyl moderními metodami exaktních věd jednoznačně prokázán a není tedy považován za reálný. Pokusy amerického lékaře a psychologa Raymonda Moodyho (1991) a dalších osobností (např. Kübler-Ross 1997), které se snažily dokázat reálnost bytí po smrti, většinou pomocí zkušeností blízké smrti (*NDEs – near death experiences*), sice našly pozitivní ohlasy v širší veřejnosti, ale vědeckou obcí nebyly přijaty jako dostatečné důkazy.

Současný západní člověk, abstraktně smýšlející a vědomý si vlastní smrtelnosti, má tedy tři základní možnosti, jak otázku týkající se života po smrti vyřešit. První možností je kontinuální navázání na předchozí náboženskou tradici, tj. ztotožnění se s křesťanským konceptem posmrtného bytí v nebi (případně pekla), byť často vnímaným tak, aby to bylo v souladu s dalšími představami a tužbami moderního člověka. Druhou možností je vymezit se proti náboženským představám negativně a přistoupit na „pokrokový“ a racionální přístup, který přineslo již osvícenství. Tedy přiklonit se k přírodovědeckým poznatkům. Přírodní vědy přitom mají „jasno“: tělo člověka nepřežívá jeho smrt, ale podléhá hnilobným procesům a zkáze. Pokračování nějaké další formy bytí se seriózně potvrdit nepodařilo. V této perspektivě tedy smrtí život člověka definitivně končí. Zároveň se však nepodařilo vědecky vyvrátit možnost existence nějaké jiné než smyslově vnímatelné formy bytí. S tím souvisí třetí a poslední možnost, ke které se dnes někteří lidé uchylují, snaží-li se zodpovědět otázku o reálnosti posmrtné existence. Tou je nový, většinou synkretistický způsob víry v posmrtnou existenci, který využívá koncepty mimokřesťanských náboženských tradic, případně se snaží poukazem na vědu, leckdy

spíše pseudovědu, prokázat, že smrtí život člověka nekončí. Příkladem mohou být obory jako parapsychologie či esoterická psychologie, které dokazují platnost reinkarnace a případně dalších forem posmrtného života (např. Cave – Forman 1994; Liška 1993).

Víra v posmrtný život v české společnosti na prahu třetího milénia

Úzká souvislost mezi vírou v posmrtnou existenci a náboženskou vírou působí, že dodnes jsou představy o posmrtném životě zkoumány především v souvislosti s výzkumy religiozity. Nejnovější mezinárodní kvantitativní výzkumy ISSP přináší údaje o míře rozšíření víry v posmrtný život a zjišťují rovněž, kolik lidí dnes věří v jeho křesťanské formy – nebe a peklo – a kolik naopak přejalo nové výpůjčky z jiných kultur a věří v převtělování duší (reinkarnaci). V posledním šetření (2008) byla nově zařazena i otázka zjišťující, zda lidé věří v nadpřirozené zásahy duchů mrtvých. Stručně zde představím zjištěné výsledky o míře rozšíření víry v posmrtný život a jeho některé základní formy v české společnosti v posledním desetiletí. Protože však tyto představy výrazně formují náboženské tradice, nejprve se podívejme na podíly lidí s náboženským vyznáním v české populaci.

Za poslední desetiletí došlo k nápadnému zmenšení počtu osob hlásících se k nějakému náboženskému vyznání. Zatímco v roce 1999 to byla ještě více než polovina dospělé populace (54 %), v roce 2008 se k nějakému náboženskému vyznání přihlásila jen zhruba jedna třetina (34 %) dospělých osob (viz tab. 1). Úbytek počtu věřících platí pro všechna sledovaná náboženská vyznání s výjimkou českobratrského evangelického. Přitom platí, že ženy se k nějakému náboženskému vyznání přihlásily výrazně častěji než muži a výrazně největší podíl českých věřících vyznává římskokatolické vyznání. Ostatní konfese jsou v české společnosti zastoupeny jen velmi málo. Současná česká společnost je tedy dle výzkumu z roku 2008 tvořena především nevěřícími. Téměř tři čtvrtiny mužů (73 %) a více než polovina žen (54 %) uvedly, že se nehlásí k žádnému náboženskému vyznání (tab. 1).

Musím zde ovšem zmínit, že podíly osob vyznávajících nějaké náboženské vyznání se ve výzkumech ISSP rok od roku poměrně výrazně proměňují, což je patrně způsobeno nízkou návratností dat, která limituje jejich reprezentativitu. Zde mi nezbývá než věřit, že data skutečně odráží reálný trend. To dle mého soudu podporuje předpoklad, že i pokud dochází k systematickému zkreslení

výzkumného vzorku na základě vysoké míry odmítnutých rozhovorů, je tomu tak často právě vinou zkoumaného tématu, tj. náboženství. Téma obou srovnávaných výzkumů však bylo stejné, což mi umožňuje věřit, že takové případné systematické zkreslení bylo v obou vlnách výzkumu podobné. I přes možné chyby je tak vzájemné porovnání výsledků možné a relativně spolehlivé, protože nepřesnosti by měly mít podobný charakter.

	Muži		Ženy		Celkem	
	1999	2008	1999	2008	1999	2008
Římskokatolické	39,1	21,2	52,0	37,6	45,9	29,7
Českokobratrské evangelické	2,2	1,9	3,0	3,7	2,6	2,8
Československé husitské	2,2	0,7	3,1	1,3	2,7	1,0
Ostatní křesťanské	3,8	1,0	1,3	0,5	2,5	0,7
Ostatní mimokřesťanské	1,2	0,3	0,2	0,1	0,7	0,2
Žádné	49,6	73,0	38,4	54,2	43,7	63,3
Neví*	1,9	2,0	2,0	2,6	2,0	2,3
Celkem	100	100	100	100	100	100

Tabulka 1. Rozšíření náboženských vyznání v české společnosti v letech 1999 a 2008

Zdroj: ISSP 1999, ISSP 2008.

* V roce 1999 byla pouze možnost „neví“, v roce 2008 byly dvě kategorie: „neví“ a „bez odpovědi“, které jsou v tabulce sloučeny pod možnost „neví“.

Podobný vývoj, jaký se týkal odklonu od náboženských vyznání, byl zjištěn i u víry v posmrtnou existenci. Předně se během posledních deseti let (od roku 1999 do roku 2008) obecně značně vytratila víra v posmrtný život. Další výrazný rozdíl je stabilnějšího charakteru a souvisí rovněž s genderem. Ženy totiž vykazují tendenci věřit v nadpřirozené jevy i posmrtnou existenci častěji než muži (tab. 2). Na konci druhého milénia věřily v nějakou formu posmrtného života zhruba dvě pětiny dospělé české populace, zatímco o necelých deset let později to byla již pouze jedna čtvrtina (tab. 2). Na konci devadesátých let 20. století tak věřila v posmrtnou existenci téměř každá druhá žena a každý třetí muž, přičemž to rozhodně nebyli pouze lidé, kteří se přihlásili k nějakému náboženskému vyznání.

Poměrně hojné rozšíření víry v posmrtný život v devadesátých letech 20. století lze patrně vysvětlit reakcí některých osob na stav minulých desetiletí, kdy byla komunistickou propagandou víra v posmrtnou existenci popírána. Ve světle nových zjištění z roku 2008 se zdá být pravděpodobné, že podobně,

jako se po pádu komunistického režimu projevila větší příklon k dříve omezovaným církvím, nejinak tomu bylo i v případě učení o životě po životě. Vedle působení církví zde byl snad ještě jeden, důležitější proud formující tyto představy, a tím byla v devadesátých letech nově se svobodně rozšiřující necírkevní duchovní literatura, která se buď přímo snažila dokázat reálnost posmrtného bytí nebo s ním počítala jako se samozřejmostí (např. Cave – Forman 1994; Dethlefsen 1992; Liška 1993; Moody 1991). Sekularizace a postupný úpadek církevní religiozity tak u části populace posílily zájem o alternativní duchovní a spirituální záležitosti, prezentované například v duchovní literatuře různé provenience (Nešpor 2008). Skutečnost, že v devadesátých letech byly alternativní (necírkevní, privatizované) formy religiozity značně rozšířené, potvrzují nejen jiní sociologové (Hamplová 2000a,b; Lužný – Navrátilová 2001; Nešpor 2004), ale dokládá to i sám fakt, že v roce 1999 čtvrtina nevěřících osob věřila v posmrtný život (tab. 3).

	Muži		Ženy		Celkem	
	1999	2008	1999	2008	1999	2008
Posmrtný život	31,8	17,9	48,8	32,4	40,7	25,4
Nebe	22,4	14,6	33,0	28,7	27,9	21,9
Peklo	16,4	11,0	25,4	23,0	21,1	17,2
Reinkarnace *	16,8	11,5	24,9	17,5	21,0	14,6
Nadpřirozené působení zesnulých	-	12,8	-	21,8	-	17,4

Tabulka 2. Rozšíření víry v posmrtný život a jeho formy v závislosti na genderu

Zdroj: ISSP 1999, ISSP 2008.

Zachyceny jsou podíly sloučených odpovědí „rozhodně ano“ a „pravděpodobně ano“.

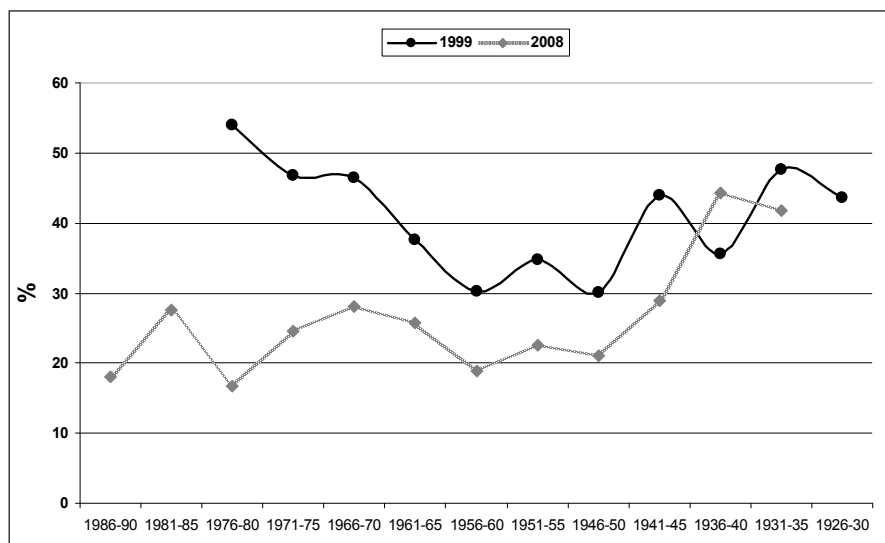
* V roce 1999 měli respondenti pouze tři možnosti odpovědi: „ano“, „ne“, „nevím“

Tradiční křesťanské kategorie posmrtného bytí byly v roce 1999 považovány za platné menším počtem osob, než jaký věřil v posmrtný život obecně, což rovněž potvrzuje, že vliv jiných než křesťanských nauk byl na vzestupu. Oproti tomu se tento růst v následujícím období mírně omezil. Patrně poklesla euforie z nového, předtím zakázaného a nepoznaného. Víra v posmrtný život vnímaný jako život na nebi, případně v pekle, tak během prvního desetiletí třetího tisíciletí vymizela relativně méně. Přitom opět i u těchto křesťanských kategorií platilo a platí, že s nimi své představy častěji spojují ženy než muži (tab. 2). Rozšířenější je přitom výskyt víry v nebe (22 % v roce 2008), jehož představa je

nepochybně člověku libější, než představa pekla, která se vyskytuje méně často (17 % roce 2008). Klesá i příklon k nekřesťanským představám o posmrtném bytí člověka. A tak zatímco na převtělování duší věřila ještě v roce 1999 dle vlastních výpovědí plná pětina populace, v roce 2008 již byla o reinkarnaci přesvědčena pouze sedmina populace. Více lidí dnes věří v nadpřirozené působení zesnulých, které za reálné považuje pětina žen (tab. 2). Pokles rozšíření víry v posmrtné bytí mezi lety 1999 a 2008 přitom rozhodně není způsoben pouze faktorem věku a úmrtností starších generací, jak by se na první pohled nabízelo jako vysvětlení. Spojení s věkem se budu věnovat níže.

Zatímco během prvního desetiletí po pádu komunismu si myšlenky o posmrtném životě získaly značnou přízeň, během desetiletí následujícího jaksi vyvanuly. A nebylo to rozhodně způsobeno tím, že by odešla nejstarší generace, ve které ještě výrazná část osob věřila v posmrtný život slibovaný křesťanským učením, a nahradila ji generace nová. V roce 1999 byl totiž právě mezi tehdy nejmladšími dospělými lidmi (narozeními v letech 1976–80) zcela nejvyšší podíl těch, kteří věřili v nějakou formu posmrtného bytí. Bylo jich více než polovina (viz graf 1). Úpadek víry v posmrtné bytí během deseti let je ve stejné věkové kohortě velmi výrazný, po zhruba deseti letech (v roce 2008) již věřila v posmrtný život pouze necelá pětina osob. Na prahu dospělosti (ve věku 19–23 let) tedy byla tato kohorta daleko vnímavější k otázkám života po životě než po deseti letech v době, kdy již většina z respondentů řešila otázky spojené se zakládáním rodiny a výchovou dětí (ve věku 28–32 let).

Životní fáze sice mohou vysvětlit určité změny v postojích k zásadním otázkám života a smrti, z grafu 1 je však patrné, že proměny nesouvisí pouze s životními fázemi. Na konci devadesátých let 20. století byl obecně příklon víry v posmrtnou existenci vyšší. Věk ovšem nepochybně roli hrál, neboť starší věkové kohorty vykazovaly větší stabilitu v postojích než kohorty mladší, kde je formování vlastního názoru na dění po smrti patrné. Data naznačují, že zhruba do 33 let (věkové kohorty narozené v roce 1966 a později) se názor na posmrtné bytí u zkoumaných respondentů proměňoval. Rozdíl mezi postoji zjištěnými v rozmezí deseti let je zde poměrně velký a je zřejmé, že značný podíl (zhruba polovina) těch, kteří v období rané dospělosti na posmrtný život věřili, od této představy později ustoupil. Tento vývoj však byl ve zkoumaných kohortách nepochybně umocněn aktuálními celospolečenskými změnami spojenými s transformací totalitární společnosti na demokratickou. Přístup k novým informacím, změny životního stylu a odstranění protináboženských represí zde přitom hrály ústřední roli.

Graf 1. Vývoj víry v posmrtný život v letech 1999 a 2008 dle věkových kohort
Zdroj: ISSP 1999, ISSP 2008.

Dále můžeme zkoumat souvislosti mezi vírou v posmrtný život a jeho formy a příklonem k určitému náboženskému vyznání. Nejprve však chci poukázat na výrazný posun, který proběhl v posledním desetiletí ve skupině nevěřících. Tam totiž počet lidí věřících v posmrtné bytí klesl skoro o dvě třetiny (tab. 3). Mizení víry v posmrtný život v české společnosti je tedy zapříčiněno nejen úbytkem osob s náboženským vyznáním, ale ještě výrazněji též změnami postojů mezi nevěřícími. Změny v postojích osob hlásících se k nějakému náboženskému vyznání nebyly příliš významné, proto zde budu dále sledovat především aktuální stav (2008). Ukázalo se, že neplatí přímá souvislost v tom, že by lidé nejrozšířenějších křesťanských vyznání automaticky zároveň věřili v posmrtný život, přestože je součástí oficiální dogmatiky jejich vyznání (viz tab. 3). Pouze zhruba polovina osob, které se přihlásily ke křesťanskému náboženství, je zároveň přesvědčena, že smrt neznamená naprostý konec života, ale že po ní následuje život posmrtný. Ten se dle téměř stejného množství osob patrně realizuje v nebi. O něco menší podíl osob (zhruba dvě pětiny) vyznávajících křesťanské náboženství věří, že posmrtný život může člověk trávit i v pekle. Mezi lidmi hlásícími se ke křesťanskému náboženství, kterých je v české společnosti menšina, je tedy poměrně nízký podíl

těch, kteří jsou přesvědčeni o platnosti základních křesťanských eschatologických¹² dogmat.

Naproti tomu se i mezi lidmi deklarujícími absenci náboženského přesvědčení v podobě příklonu k nějakému náboženskému vyznání vyskytují tací, kteří věří v posmrtný život. Je to zhruba každý desátý nevěřící. Pouze výjimečně jsou však nevěřící přesvědčeni, že po smrti se člověk může dostat do nebe (5 %) nebo pekla (3 %). V převtělování duší ovšem věří daleko častěji křesťané než lidé bez náboženského vyznání a podobně je tomu i s vírou v nadpřirozené působení zesnulých. O tom, že mrtví mohou určitým způsobem zasahovat do světa živých a nadpřirozeně v něm působit, je přesvědčen zhruba každý třetí člověk hlásící se k nějakému křesťanskému vyznání a každý desátý nevěřící (viz tab. 3).

Vyznání	Římsko-katolické	Českoobratrské evangelické	Československé husitské	Žádné	Celkem
Posmrtný život 1999	54,5	56,7	39,4	25,6	40,7
Posmrtný život 2008	53,0	58,1	37,5	9,7	25,4
Nebe	50,3	65,9	33,3	5,3	21,9
Peklo	39,9	48,8	40,0	3,0	17,1
Reinkarnace	26,1	34,9	20,0	8,1	14,6
Nadpřirozené působení zesnulých	29,7	40,0	37,5	9,7	17,4

Tabulka 3. Rozšíření víry v posmrtný život a jeho formy v závislosti na náboženském vyznání. Zdroj: ISSP 2008, ISSP 1999.

Pozn.: Kde není uvedeno jinak, jedná se o data z roku 2008.

Kvantitativní výzkum tedy ukázal, že v české společnosti dnes lidé obvykle nevěří, že by po smrti následoval nějaký další život. Absence tohoto běžného mechanismu pro vyrovnání se se smrtí v podobě jejího přesahu směrem do budoucnosti souvisí nepochybně s nízkou mírou příklonu k náboženským vyznáním, jakož i s internalizací učení propagovaného během komunistického

¹² Pojmem eschatologie (z řeckého *eschatos* – poslední a *logos* – nauka, slovo, řád) je dnes označováno náboženské učení o posledních věcech. Přestože je pojem eschatologie běžně užíván v jeho současném významu až od 19. století, tvoří eschatologie velmi důležitou část většiny náboženských učení.

režimu, které posmrtné bytí popíralo.¹³ Příklon k racionální představě o konečnosti lidského života v podobě smrti ničí tělo i jeho jakékoliv případné další nehmotné části navíc v posledních letech posiluje. Souvisí to zřejmě s obecným odklonem od duchovních hodnot a větším důrazem kladeným na přítomnost. Zatímco v minulosti křesťanství ustavilo pohled, ve kterém byl život po smrti spočívající ve věčném životě u Boha důležitější než život pozemský, dnes je důraz kladen jednoznačně na život zdejší a o možném životě po smrti lidé příliš nepřemýšlí.¹⁴ K životu po smrti se lidé obecně příliš neupírají, a jak bylo uvedeno, často v něj ani nevěří.

Pohled do hloubi – charakter představ o životě po smrti

Kvalitativní výzkum jde více do hloubky a umožňuje přiblížit významy zkoumaných představ. Jaké myšlenkové pochody a představy jsou dnes spojovány se smrtí a s tím, co jí následuje? Jak vypadá symbolický svět dnešního člověka, který se váže ke smrti a možnému pokračování života? Možná nám tento hlubší pohled pomůže ještě dále objasnit, proč Češi a Češky od víry v život po životě upouští. Charakter a obsah představ o posmrtné existenci či neexistenci na tomto místě přiblížím s pomocí poznatků zjištěných prostřednictvím kvalitativního výzkumu. Výzkum byl sice regionálně omezen na prostředí Prahy a Středočeského kraje a zahrnoval pouze informátory ve věkové kategorii 30–50 let, přesto jsem přesvědčena, že výpovědi velmi dobře ilustrují, jakým způsobem současník patří do tohoto vzorku uvažuje a jaké představy o posmrtné ne/existenci jsou mu vlastní.

Představy nevěřící většiny¹⁵ jsou především velmi vágní a většinou nemají oporu v žádné konkrétní doktríně. Informátoři nehlásící se k žádnému náboženskému vyznání často vyjadřovali pochybnosti o reálnosti nějakého posmrtného života a nedokázali přiblížit jeho případný průběh. Přemýšlení o smrti

¹³ Vliv komunistické propagandy bychom však neměli přeceňovat, víra v posmrtný život nebyla v české populaci samozřejmou již po druhé světové válce. Dle výzkumu provedeného Ústavem pro výzkum veřejného mínění věřilo v roce 1946 v posmrtný život 38,4 % Čechů. V roce 1983 přiznal víru v posmrtný život již pouze každý osmý Čech, i když tento údaj může být podhodnocený vinou strachu respondentů přiznat víru v nadpřirozené jevy (Hamplová 2001: 305–306).

¹⁴ Existují samozřejmě výjimky. Jednou z nich jsou členové některých menších náboženských skupin, například členové hnutí Hare Krišna, kteří se snaží celý život připravovat na okamžik smrti proto, aby si zajistili dobrý posmrtný život (viz Mrázek 2000; Nešporová 2004).

¹⁵ Osoby nehlásící se k žádnému náboženskému vyznání pro mě reprezentovalo 30 informátorů z jedné středočeské obce.

a utváření vlastního názoru na možnou další existenci se mnozí informátoři obecně spíše vyhýbali a neměli tedy o věci bližší představu. U některých to bylo vedle obecnějšího vytěšňování smrti patrně způsobeno nedostatkem přesvědčivých exaktních důkazů o této oblasti.

V rozhovorech se nicméně ukázalo, že jen menšina osob je pevně přesvědčena o tom, že smrt znamená definitivní konec života. Zhruba polovina informátorů v průběhu rozhovoru připustila, že smrt zřejmě nemusí být úplným koncem lidské existence. Podle jejich přesvědčení smrt sice přinese rozpad fyzického těla, ale nějaká další (duševní) složka člověka snad přežívá. Jakým způsobem, o tom měl jasnější představu jen málokdo z nevěřících. Často přijímanou myšlenkou, kterou mnozí uváděli v reakci na mé dotazy po přesnější představě o charakteru posmrtného bytí, – patrně z nedostatku dalších snadno představitelných alternativ – byla idea reinkarnace. Informátoři uváděli, že duše člověka se po smrti znovu narodí v jiném těle. Další část informátorů vůbec nedokázala říci, co dle jejich přesvědčení následuje po smrti. Žádné představy o této oblasti neměli (alespoň to tvrdili a/nebo je nechtěli sdělit) a v odpovědích na mé otázky většinou připouštěli obě možnosti, tedy že život po smrti člověka může v nějaké formě pokračovat, anebo také ne. Svoji nejistotu vysvětlovali buď poukazem na skutečnost, že o těchto záležitostech nepřemýšlí, nebo tím, že pokud to sami nezažili, nemohou se přiklonit ani k jedné z alternativ. Poslední nevelká skupina informátorů byla jednoznačně přesvědčena o tom, že smrtí život člověka končí bez jakékoliv další možnosti pokračování.

Pro představy o posmrtné existenci je u současných nevěřících charakteristická především jejich vágnost. Vedle již zmíněného konceptu reinkarnace jsou často do souvislosti s životem po smrti dávány vlastní nebo zprostředkované zkušenosti s klinickou smrtí, určité předtuchy, sny či obtížně vysvětlitelné okolnosti vnímané jako znamení. Ty jsou považovány za důkazy toho, že smrt není absolutním koncem života. Příkladem může být následující odpověď na dotaz po představě, co se děje s člověkem po smrti:

„No, věřím, že něco existuje. Nevím co. Něco takového, ne jako že bychom se asi jako vrátili nebo, nevím, no tomu se asi nedá věřit, že bychom se převtělili a vrátili. To asi ne. Ale jako něco tu existuje takového. Víte co? Já mám takové ty své předtuchy. A když vlastně ten brácha, než ten brácha umřel, tak já jsem se viděla ve svatebních šatech. ... Ale já tenhle ten sen měla, měla jsem ho v lednu, v únoru porazilo švagrovou auto a vlastně v květnu umřel brácha. A to byla jedna rodina, co se jim to stalo. Takže já takovýhle ty sny a ty předtuchy jsem měla a docela

věřím tomu, že něco fakt asi je, no, takového. Nevím, co. Samozřejmě nevím, to se nedá určit, co. Ale něco určitě takového prostě asi existuje. Ale co to je, to vám nedokážu popsat nebo říct jako, to nevím. ... Nevěřím, že bychom se sem vrátili na zem, tomu nějak nevěřím, nevím.“¹⁶ (Milada, 42 let)¹⁷

Nový život v jiném těle tato informátorka odmítala, ale domnívala se, že určité pokračování života po smrti je pravděpodobné. Přesvědčení, že věci na zemi mají i svůj duchovní rozměr skrytý běžnému vnímání, nabyta prostřednictvím souhry okolností a snů, které si interpretovala jako znamení blízkých událostí (nehody a smrti v rodině).

I nevěřící tedy mnohdy připouštějí možnost pokračování života po smrti. Přitom se za ni zároveň trochu stydí, protože si uvědomují její iracionalitu a souvislost s náboženstvím. Patrně proto informátoři nehlásící se k žádnému náboženskému vyznání, avšak připouštějící možnost pokračování posmrtné existence velmi často zdůrazňovali, že nejsou „věřící“. Tedy že nevyznávají žádné konkrétní náboženské vyznání ani nejsou členy žádné církve. Sám tento fakt ukazuje, jak špatné hodnocení má v majoritní společnosti náboženství a organizovaná zbožnost, vůči které se informátoři snažili vymezit. Možnost pokračování života po smrti přitom někteří nepochybně připouštěli i z toho důvodu, že tím negovali smrt vlastní i svých blízkých. I vágní představa, že život po smrti pokračuje, jim umožňovala věřit, že se po smrti ještě setkají s těmi, které měli za života rádi a s nimiž je rozdělila smrt. Z tohoto úhlu pohledu není ani tak důležité, v jaké formě se toto setkání uskuteční. Jak uvedla jedna informátorka, k představě o pokračování lidského života se kloní proto, že je jí příjemná:

„Nejsem absolutně věřící nebo prostě něco takového, ale jako váhám, myslím si, že tam něco je. Že to není úplný konec. Myslím si, že to není prostě nic, taková konečná. A nebo člověk možná i doufá. Jak už je někdy ten život, jak se říká, že nestojí za nic, protože toho hezkého je hrozně málo. Takže nevím. A i vzhledem k tomu, že člověk už ztratil hodně blízkých lidí a občas mám pocit, že prostě jsou tady s námi. Takže nevím. Nic konkrétního vám k tomu neřeknu, ale prostě myslím si, že něco, něco možná, nějaké pokračování. Že něco je, ale nevím. ...Jako nezatracuji to (konkrétní představy o posmrtné existenci), že bych řekla, pros-

¹⁶ Citace jsou doslovnými přepisy výpovědí, ovšem s tím, že hovorová varieta jazyka byla při přepisu přiblížena spisovné češtině. Drobné úpravy spočívají především ve změnách koncovek.

¹⁷ Jména informátorů jsou pseudonymy.

tě je to nesmysl. To nemůžu říct taky. Ale že bych měla nějaké konkrétní představy nebo že bych prostě něco věděla nebo, nevím. Opravdu nevím. Ale když takhle třeba člověk poslouchá někdy ty zpovědi lidí, co měli tu klinickou smrt nebo to, tak jako je to takové zajímavé. No, nevím. ... Docela bych se třeba ráda setkala s nějakým tím člověkem, opravdu osobně, který prožil tu klinickou smrt. A to by mě opravdu zajímalo.“ (Kamila, 40 let)

Nejistota stran charakteru posmrtné existence byla mezi současnými nevěřícími (ale často i praktikujícími křesťany) velmi charakteristická. Náboženské koncepty jsou pak většinou nahrazovány poznatky z duchovní literatury a médií. Ty jsou mnohdy prezentovány jako „vědecké“, i když se samozřejmě jedná o obory, které v současném akademickém světě nejsou považovány za vědu (např. již zmíněná parapsychologie nebo esoterická psychologie). Jindy zdroj svůj duchovní rozměr naopak připouští a vyzdvihuje. Recipienti si tak vybírají, co se jim hodí a co zapadá do jejich symbolických světů, aby si tvořili vlastní, byť hrubé představy. Ty často obsahují výpůjčky z nekřesťanských náboženských systémů, předně ideu o reinkarnaci.

„No já jsem dost ovlivněná tou literaturou, těmi výzkumy. Tak představa, asi určitě má člověk nějakou představu něčeho, kde prostě jsou ty dušičky, nevím, jak teda bych to měla říct. Ale když vlastně to psychično opustí to fyzično, tak kam se odebere, to nevím. Jestli jsou nějaké paralelní světy třeba. Možná tomu bych byla schopná věřit, že jsou paralelní světy. Anebo že ty duše se pohybují opravdu někde mezi námi, nehmotně, nevím. Možná, částečně věřím i třeba na nějakých víc životů po sobě, že vlastně se člověk narodí někde jinde. Ale jako že by vyloženě byl někde v nebi? Nevím, nevím. Spíš věřím v nějaké ty další životy nebo to převtělování prostě v někoho jiného.“ (Markéta, 37 let)

Přesvědčení o reinkarnaci, které se objevovalo poměrně často, bylo spojeno s představou, že člověk se skládá ze dvou složek – tělesné a duševní. První část smrti hyne, druhá pokračuje dál a narodí se v dalším (nejčastěji lidském) těle:

„Tu duši? Já si myslím, že tu má každý. Tu má naprosto každý a ta duše je o tom, že někdo byl, něčím žil, nějakým předtím životem, teď žije zase jiný život. Myslí si, že se to opravdu děje. Děje. Jsem zase, upřímně se přiznám, že hodně jsem četl těchto knížek. To, že tedy někdo byl něčím před tím, někdo něco dělal nebo potom, že po životě můžete být něčím jiným. Myslí si, že je jako úplná blbost,

[to je] můj názor na to, že se člověk promění a může být zvíře, může být kočka, pes, to si myslím, že asi opravdu ne. Ale myslím si, že opravdu ta duše, takové to nitro toho člověka, přežívá v každém z nás určitě i po té smrti.“ (Radek, 39 let)

Nikdo z nevěřících informátorů nepřipomínal křesťanské koncepcce vzkříšení a věčného života jako své přesvědčení. Pouze jedna informátorka byla na základě tvrzení z populárních duchovních knih přesvědčena, že po smrti může pokračovat život v nebi, věřila v existenci andělů, ovšem zároveň pevně věřila, že po smrti se duše znovu zrodí v novém těle. Její představy byly značně nekoncepční a z hlediska logického myšlení si v mnohém odporovaly. Informátorka si sama skládala představy z různých „duchovních“ knih. Některé z nich byly jednoznačně ovlivněné křesťanstvím, jiné naopak východoasijskými náboženskými koncepcemi. Představy této informátorky byly velmi bohaté, v porovnání s ostatními spíše atypicky, a potvrzovaly velmi dobře teorie o nové religiozitě či spiritualitě typu New Age (Heelas 1999; Nešpor – Lužný 2007).

Zhruba jedna pětina informátorů byla pevně přesvědčena o tom, že smrt znamená naprostý konec bytí člověka, po kterém nenásleduje žádné další pokračování. Jejich výpovědi byly většinou velmi stručné a jasné. I oni často zároveň sami připomněli skutečnost, že nevyznávají žádné náboženské vyznání, ovšem s cílem podpořit své stanovisko, že nevěří v posmrtnou existenci. Jedna z typických výpovědí zněla následovně:

„... takové ty názory, ať už věřících katolíků a podobně, tomu nevěřím, protože jsem materialista a já si myslím, že život po životě neexistuje. A že prostě život začíná a končí, (jako) všechno na tomhle světě má svůj začátek a konec. ... Já si myslím, že to končí. Zase mají příležitost jiní. Každý máme tady svůj vyměřený čas a jakým způsobem ho využijeme, je na nás.“ (Miloš, 36 let)

Informátoři nevěřící v posmrtnou existenci se na rozdíl od všech předchozích, kteří možnost posmrtného života alespoň částečně připouštěli, neodvolávali na žádnou literaturu nebo zprostředkované výpovědi či „výzkumy“. Předkládali svoje přesvědčení jako prostý fakt, který není třeba vysvětlovat, a pokud ano, pak s odkazem na to, že nejsou „věřící“ (tj. nevyznávají žádné náboženské vyznání) a tedy v posmrtný život nevěří.

Dotazovaní nevěřící se tedy k oblasti možného života po smrti vesměs stavěli několika možnými způsoby. Buď ji připouštěli a pak poukazovali na různá pseudovědecká potvrzení reálnosti posmrtné existence, vlastní tušení v podobě

různých zážitků, předtuch a zkušeností týkajících se smrti blízkých osob, zkušenosti jiných osob známých z přímého doslechu nebo z médií, případně poznatky z duchovní literatury, včetně té, která prezentuje doktríny východních náboženství. Nebo, a to méně často, přistoupili na objektivismus exaktních věd a posmrtný život razantně popírali.

Představy praktikujících římských katolíků

Jestliže přesvědčení nevěřících ohledně možnosti posmrtné ne/existence jsou poměrně neurčitá a vágní, jak jsou na tom lidé s náboženským vyznáním? Pro zodpovězení této otázky jsem realizovala podobný výzkum ve čtyřech pražských náboženských skupinách, ovšem zde představím toliko představy římských katolíků, jejichž zastoupení v české společnosti je v porovnání s ostatními skupinami výrazně největší.¹⁸

Všichni dotazovaní praktikující katolíci byli přesvědčeni, že po smrti následuje určité pokračování v podobě posmrtné existence. Posmrtné bytí přitom vnímali v zásadě velmi kladně, idea dobré, lepší (v porovnání se současným životem) a blažené existence se v jejich představách posmrtného života často opakovala. Pozitivní charakter byl jedním ze základních rysů představ o posmrtném životě. Typické výpovědi praktikujících římských katolíků o tom, co následuje po smrti, byly následující:

„... pak (po smrti) se budu mít dobře, už mě nebude nic bolet a trápit, takže se budu mít dobře.“ (Ladislav, katolík, 37 let)

„Pan Ježíš nás přijme vlastně do svého nebeského království, kde nebude existovat ani prostor, ani čas, bude tam nekonečná blaženost, nekonečná láska, nebude tam utrpení žádné, a tím skončí náš tady pozemský život. Tedy masa a kosti půjdou do hrobu nebo se spálí a duše přejde do toho jiného prostoru.“ (Magda, katolička, 43 let)

Tím, co přežívá smrt, je tedy duše, přičemž o její posmrtné existenci dotazovaní katolíci věřili, že je pozitivní a příjemná, je bytím bez utrpení a bolesti,

¹⁸ Eschatologii některých menších náboženských skupin (Českobratrské církve evangelické, Náboženské společnosti Svědků Jehovových a Hnutí Hare Krišna) jsem se věnovala jinde (Nešporová 2004, 2007).

kteří někteří z nich přibližovali slovem „ráj“. Slovní spojení „nekonečná láska“ a „nekonečná blaženost“ vystihovala navíc její věčnou podstatu; o této existenci se totiž předpokládá, že bude trvat věčně. To vyjádřil i katolický kněz, který přesvědčení za všechny římské katolíky shrnul následovně:

„My věříme, že ta plnost života je v tom životě věčném, a to je život u Boha. To nelze nijak lokálně umístit, nelze to nijak exaktně popsat.“ (Pavel, katolický kněz, 33 let)

Posmrtný život byl tedy katolíky vnímán jako jednotný celek s životem pozemským, jehož je určitým završením, a navíc zásadně prodlužuje jeho trvání *ad infinitum*. Navíc byla v uvedené výpovědi zmíněna ještě jedna jeho velmi důležitá a římskými katolíky často zdůrazňovaná složka, a sice Boží přítomnost. Právě ona byla v představách informátorů zárukou dobra a blaženosti. Život u Boha, v Boží přítomnosti, byl vnímán jednoznačně kladně. Nejistota a vágnost se však občas vyskytovala i mezi praktikujícími katolíky. Jeden z informátorů si nedokázal o posmrtné existenci představit nic bližšího a jedině, v co věřil, bylo, že po smrti „duše odchází“ z těla, ale jakým způsobem dál existuje a jakého charakteru je její bytí, to nevěděl a neodvažoval se promýšlet.

Zcela specifická v kontextu katolické víry byla představa jedné z katolických informátorek, která věřila v možnou reinkarnaci duše po smrti. Jak ovšem vyplývá z kvantitativního výzkumu, podobné přesvědčení je v současnosti mezi věřícími křesťany poměrně obvyklé. Synkreze představ z různých náboženských okruhů může mít například následující podobu:

„Myslím si, že jestli život na zemi je, nebo by mohl být, svým způsobem jako očistec a po smrti dochází k nějakému třeba zhodnocení toho, co člověk dělal na zemi a tak. A podle toho se třeba vrací znovu na zem, aby třeba splnil to, co má, nebo ne.“ (Eva, katolička, 35 let)

Na otázku, zda tedy informátorka věří v reinkarnaci, odpověděla:

„Ne, jako myslím si, že se pak může vrátit, nebo duše že se může vrátit ve formě jiného člověka, nemyslím tím třeba zvíře, kámen nebo tak, ale člověka.“ (Eva, katolička, 35 let)

Tím vlastně potvrdila svoji víru v opětovné vtělení duše, tedy v reinkarnaci, zároveň ji však vymezila tím, že duše člověka může po smrti přijmout opět pouze lidskou formu. Představu o tom, kam se duše mrtvého člověka dostane, pokud již na zemi splnila všechny úkoly, měla informátorka značně nejasnou. Jediný její atribut, který dokázala uvést, byl, že „je to lepší než se vrátit na zem“. Z výpovědi je patrné, že se posunul i původní význam katolické teologické kategorie – očištění; oproti tradičnímu umístění očištění do období po smrti je některými římskými katolíky tento institut časově umisťován již do průběhu zdejšího života.

Dotazovaní katolíci věřili v pokračování existence člověka ve formě duše, která si zachovává v zásadě nezměněnou identitu a osobnost člověka žijícího zde na Zemi, i když je vnímána jako nehmotná. Zajímala jsem se proto dále o jejich konceptualizaci vztahu mezi zemřelými a žijícími. Všichni dotázaní katolíci byli přesvědčeni o tom, že nějaký vztah mezi zemřelými a žijícími lidmi existuje, a většina z nich ho považovala za obousměrný. Nejčastěji byl vnímán jako vztah fungující na bázi vzájemných přímluv, kdy živí pomáhali těm mrtvým modlitbami vylepšit jejich stávající a budoucí bytí (to odpovídá oficiální věrouce, dle které je vhodné modlit se za duše v očištění), a podobně někteří věřili, že mrtví mohou nějakým způsobem pomáhat živým, mohou být jejich „strážnými anděly“ nebo s nimi komunikovat. Vzájemné ovlivňování světů živých a mrtvých tedy katolíci v zásadě vnímali jako možné, nicméně omezené. Tato hranice spočívala především v tom, že zásahy se dle jejich přesvědčení projevují zejména v rovině myšlenkové a komunikační, nikoli přímo ve sféře hmotného světa.

Signifikantní přítom je, že původní náboženské kategorie, jako je nebe a peklo, nebyly katolickými informátory zmiňovány příliš často. Nebe bylo vnímáno především jako Boží přítomnost a základní vlastností nebeského života bylo zakoušení pocitu štěstí a blaženosti. Peklo bylo naproti tomu spojováno s pocitem zoufalství. Ve výpovědích katolíků se odkazy na peklo však prakticky nevyskytovaly. Římský katolíci tedy měli zpravidla jasnější představy o posmrtném životě než nevěřící, nikoliv však o mnoho. Ani jistota života po smrti nebyla mezi nimi nijak zvlášť výrazná, přestože v něj většinou věřili.

Srovnání s Evropou

Česká společnost je v rámci Evropy a dnes i světa nepochybně ovlivňována nejen vlastní historickou zkušeností, ale také vnějšími vlivy. Podívejme se nyní, zda jsou Češi a Češky¹⁹ se svojí vírou v posmrtnou existenci a její absencí ojedinelí v porovnání s dalšími Evropany. Data z mezinárodního sociologického šetření ISSP²⁰ ukazují, že podíly lidí věřících v posmrtný život, nebe a peklo se v jednotlivých zemích Evropy značně různí (viz tab. 4). Ve zkoumaných evropských zemích věří v posmrtný život průměrně zhruba polovina společnosti a ještě méně osob věří v realnost křesťanských kategorií nebe a pekla. Jsou přitom státy, ve kterých je víra v posmrtnou existenci a její formy v podobě života v nebi nebo pekla více rozšířena. Pokud se zaměříme na přesvědčení o posmrtném životě, pak nejvíce lidí – tři čtvrtiny společnosti – v něj věří na Kypru, kde se většina obyvatel hlásí k pravoslaví. Dále je převažující vírou v tradičně katolických zemích – Portugalsku, Irsku, Itálii a Polsku –, ale hojně je i na Slovensku a ve Švýcarsku, kde bylo historicky významné katolictví i protestantismus. Nelze tedy jednoznačně říci, že by typ náboženské tradice byl rozhodující pro to, jaký podíl osob věří v určité společnosti v současnosti v posmrtný život. Důležitější je nepochybně celková míra religiozity určité společnosti. Pravoslavím ovlivnění Rusové a Bulhaři se tak nachází na opačném konci škály, posuzujeme-li výskyt víry v posmrtnou existenci mezi současnými Evropany. Převažující typ konfese však určitou roli patrně hraje. Obyvatelé zemí s luterskou evangelickou tradicí totiž výrazně méně často než obyvatelé zemí tradičně katolických nebo smíšených věřili v peklo.

Zhruba polovina společnosti věří v posmrtný život v Rakousku, Velké Británii, Nizozemsku, bývalém východním Německu a Španělsku. Není to ovšem tak, že by v těchto státech byli lidé rozděleni na dvě poloviny – jednu, která věří v posmrtný život, a druhou, která nevěří. Existuje zde, podobně jako i v ostatních státech, poměrně významná část obyvatel, která je ve věci posmrtného bytí velmi nejistá a nedokáže se přiklonit ani v její prospěch, ani v její neprospěch. Je to zhruba každý desátý Evropan. Těch, kteří věří v posmrtný život, je pak v uvedených zemích signifikantně více než těch, kteří v něj nevěří. Situace

¹⁹ Označení „Češi“ zde používám v jeho občansko-politickém významu, rozumím jím obyvatele České republiky. Podobně i Poláci, Rusové, Bulhaři atd. jsou zde míněni jako obyvatelé příslušného státu bez ohledu na etnickou, národnostní či jinou příslušnost.

²⁰ Bohužel ještě nejsou dostupná mezinárodní data z nejnovější vlny ISSP zaměřené na náboženství (2008/09), proto užívám data z vlny minulé, tj. z roku 1998/99.

se otáčí právě až v České republice, která je v uvedené tabulce 4 prvním státem, ve kterém převažuje podíl dospělých osob, které nevěří v posmrtný život. Stejně je tomu i v Dánsku, Maďarsku, Slovinsku, Rusku a bývalém východním Německu. Rusko je navíc státem, kde se nachází nejvyšší podíl osob neschopných říci, zda věří, nebo nevěří v posmrtnou existenci – jde o více než jednu pětinu populace.

Obyvatelé České republiky tak v porovnání s lidmi ostatních evropských států věří v posmrtný život spíše méně často. Podobně nízké podíly lze nalézt i v Rusku, Bulharsku a vůbec nejnižší v bývalém východním Německu, tedy ve státech rovněž historicky ovlivněných komunistickým režimem. Tento stav však nepochybně není pouze výsledkem protináboženského působení minulého politického režimu (Nešpor 2004, 2007), jak je zřejmé i z odlišných výsledků v polské či slovenské společnosti. Nejen Poláci, ale i Slováci vyznávají oproti Čechům více křesťanských hodnot. Jedním z jejich projevů přitom je i hojnější rozšíření víry v posmrtný život, ale zejména víry v nebe a peklo (Tížik 2006: 103–106).

Potvrzuje se tedy tvrzení britské socioložky Glennys Howarthové, že současné evropské společnosti se při porovnání se společnostmi předmoderními vyznačují vysokou mírou nejistoty v pojmání posmrtné existence (Howarth 2007: 256-257). Zatímco v tradičních společnostech byl posmrtný život vnímán stejně jistě jako smrt, která tak vlastně znamenala nejen konec života, ale i nový začátek, jistota posmrtného bytí se v dnešních pozdně moderních společnostech vytrácí a přesvědčení jsou o něm jen někteří. Značná část společnosti pak v posmrtné bytí nevěří a nezanedbatelná skupina lidí není schopna ani je popřít, ani v ně uvěřit. Ještě více jsou na ústupu představy o křesťanském nebi a zejména pekle, což souvisí jak s obecným úpadkem vlivu křesťanských církví, tak se změnami teologických akcentů. Pokles vlivu křesťanství nechtěně přinesl zájem o alternativní řešení problému lidské smrtelnosti v podobě hledání mimokřesťanských odpovědí na otázku, zda smrtí život člověka definitivně končí. V evropských společnostech se tak vyskytuje i nezanedbatelná skupina lidí, kteří věří v realitu posmrtného života i přes to, že se nehlásí k žádné konkrétní náboženské skupině či církvi. V české společnosti byl přitom zájem o řešení otázky o definitivnosti smrti obnoven zejména po politickém převratu v roce 1989, po němž následoval v devadesátých letech 20. století nárůst víry v posmrtný život a jeho různé formy. Tento nárůst byl patrný zejména u mimokřesťanských alternativ posmrtného bytí, z nichž se lidé nejčastěji přiklonili k víře v převtělování duší po smrti, tj. reinkarnaci.

Stát	posmrtný život			nebe			peklo		
	ano	ne	nevím	ano	ne	nevím	ano	ne	nevím
Kypr	75,5	18,7	5,8	72,7	21,8	5,5	71,6	23,2	5,5
Portugalsko	72,4	27,6	0	76,0	23,9	0,1	63,9	36,0	0,1
Irsko	72,4	21,3	6,4	79,8	14,9	5,4	50,2	44,0	5,8
Itálie	63,7	24,0	12,3	58,8	28,1	13,1	50,5	35,6	13,9
Polsko	63,5	18,2	18,4	64,0	17,8	18,2	53,6	25,8	20,6
Švýcarsko	62,1	25,6	12,3	43,9	39,9	16,2	24,6	58,4	17,0
Slovensko	59,3	32,3	8,4	51,4	39,1	9,5	43,8	45,7	10,5
Rakousko	52,4	34,9	12,7	38,2	46,2	15,6	25,9	58,0	16,1
Velká Británie	52,2	35,7	12,1	46,7	42,0	11,4	27,9	59,4	12,7
Nizozemsko	51,5	34,6	13,9	41,0	44,0	14,9	21,5	62,4	16,1
Německo – západní	48,7	39,9	11,4	40,5	47,9	11,5	31,0	56,5	12,5
Španělsko	48,6	39,1	12,3	45,6	43,4	10,9	33,2	55,3	11,5
Francie	46,7	45,4	7,9	29,9	61,5	8,6	18,3	73,1	8,6
Lotyšsko	46,2	43,5	10,3	29,4	59,9	10,7	28,0	61,2	10,8
Norsko	44,3	40,1	15,5	34,4	49,8	15,9	16,3	69,2	14,6
Švédsko	43,9	41,5	14,7	23,8	60,6	15,5	11,7	74,1	14,2
Česká republika	41,7	52,4	6,0	27,1	66,8	6,0	20,7	73,8	5,5
Dánsko	39,3	56,0	4,8	30,6	63,7	5,7	14,8	79,9	5,3
Maďarsko*	39,2	60,8	-	36,2	63,8	-	27,8	72,2	-
Slovinsko	36,3	50,0	13,7	29,8	55,1	15,1	26,6	57,9	15,5
Rusko	31,5	46,6	21,9	23,6	53,0	23,4	23,7	53,1	23,3
Bulharsko	29,8	57,2	13,0	22,9	63,5	13,7	21,7	64,4	13,9
Německo – východní	13,2	75,3	11,5	20,3	70,1	9,6	9,6	79,3	11,0

Tabulka 4. Víra v posmrtný život, nebe a peklo v různých státech Evropy (v %)

Zdroj: ISSP 1998. N = 28 106, 27 833, 27 750.

Pozn.: Pod „ano“ jsou sloučeny odpovědi „rozhodně souhlasím“ a „spíše souhlasím“, pod „ne“ „spíše nesouhlasím“ a „rozhodně nesouhlasím“. Další možnost byla „neumím vybrat“.

* Bez kategorie nevím, neumím vybrat.

Rozšířením víry v reinkarnaci se Češi podle zjištění kvantitativních sociologických výzkumů velmi podobají dalším Evropanům. V západoevropských populacích věří v reinkarnaci v posledních desetiletích poměrně stabilní podíl obyvatelstva, zhruba 20 % (Walter 2001: 21; Lambert 2004). Míra rozšíření víry české populace v reinkarnaci 21 % v roce 1999 (ISSP) tak velmi dobře korespondovala s běžným evropským průměrem. Shodné byly i některé další charakteristiky, jako větší zastoupení žen a mladších lidí mezi těmi, kteří

věří v převtělování duší (srov. Walter 1996, 2001: 21). Podobně i skutečnost, že v reinkarnaci věří spíše křesťané než lidé bez náboženského vyznání, byla stejná u Britů i u Čechů. Podle zjištění dalších výzkumů je víra v reinkarnaci rozšířena nejen mezi těmi, kteří se sice k náboženskému vyznání hlásí, ale na pravidelném církevním životě se nepodílejí, ale dokonce i mezi pravidelnými návštěvníky bohoslužeb, kteří si často zároveň uvědomují, že se jedná o přesvědčení, které je v rozporu s církevní věroukou (Waterhouse – Walter 2003; Davies 1997). Podobně ani rozpor spočívající v popření posmrtného života a přihlášení se ke křesťanskému vyznání, někdy dokonce zároveň s pravidelnou účastí na bohoslužbách, není jenom českou specialitou. Stejná zkušenost byla již dříve popsána ve Velké Británii (Davies 1997).

Francouzský sociolog Yves Lambert provedl na základě dat z výzkumů European Values Survey srovnání vývoje religiozity a víry v různé náboženské kategorie, včetně posmrtného života a jeho forem, ve vzorku devíti západoevropských států mezi lety 1981 a 1999. Zjistil přitom, že religiozita a speciálně víra v posmrtnou existenci jako jeden z jejích základních projevů se u evropských populací nevytrácí, jak se zdálo z šetření v roce 1990, ale naopak roste (Lambert 2004). Vzrůst víry v posmrtný život na konci druhého milénia byl přitom nejvýraznější mezi mladými lidmi, ve věkové kategorii 18–29 let. Stejný vývoj patrně proběhl i ve státech východní Evropy, kde můžeme na příkladu české populace zaznamenat v roce 1999 nejvyšší podíl osob věřících v posmrtný život mezi nejmladšími respondenty, rovněž zhruba ve věkové kategorii 18–29 let, tj. u osob narozených přibližně mezi lety 1970–1980 (viz graf 1).²¹ Lambertova predikce o vzestupu necírkevní religiozity i víry v posmrtné bytí díky většímu rozšíření mezi nejmladšími skupinami evropských populací nebyla nicméně v prvním desetiletí druhého tisíciletí českou společností naplněna. Naopak, velká část lidí narozených v letech 1970–1980 od víry v posmrtný život a jeho různé formy – nebe, peklo, reinkarnace – upustila. Navíc se ovšem k víře v tyto kategorie přiklání pouze malé množství osob z dorůstajících dalších věkových kohort (narozených v letech 1981–1990).

Dle nejnovějších zjištění z roku 2008 je tedy zřejmé, že vzestup religiozity i víry v posmrtnou existenci na konci druhého milénia měl pouze dočasný charakter. Evropské společnosti jsou skutečně specifické tím, že jejich obyvatelům

²¹ Hypotéza o přechodném vzestupu víry v posmrtný život je mojí spekulací podloženou daty z ISSP. Nabízím ji vědecké obci k přezkoumání, neboť jsem si vědoma, že data ISSP mohou být vinou nízké návratnosti zkreslující.

stále méně často vyhovuje tradiční církevní zbožnost, zároveň se ovšem z posledního výzkumu ISSP v České republice zdá, že upadá i víra v alternativní spirituální kategorie, která byla předtím považována za náhradu tradiční křesťanské religiozity. Nejen víra v nebe a peklo, ale i víra v posmrtný život obecně včetně jeho mimokřesťanských forem (reinkarnace) se z přesvědčení lidí, alespoň v České republice, vytrácí. Lze tedy souhlasit s dalším britským sociologem a teologem Douglasem Daviesem v tom, že evropské společnosti stále častěji řeší otázku smrti jinak než za pomoci náboženských konceptů (Davies 2005: 56-57). A nadto se jim mnohdy raději vyhýbají a neřeší je.

Nakonec se vrátím k výraznému rysu představ o posmrtné existenci, jímž je jejich neurčitost, kterou lze pozorovat velmi výrazně u nevěřících, ale v jisté míře rovněž u praktikujících křesťanů v České republice. Ani tento prvek není v rámci Evropy nijak ojedinělý a potvrzují jej i zjištění jiných autorů (Kellehear 2007: 198-199; Walter 1996). Česká společnost tedy patří v evropském kontextu spíše k těm méně věřícím v posmrtné bytí, což ovšem nepůsobí, že by zdejší charakter představ vážících se k případnému životu po smrti byl nějak zvlášť výjimečný. Pokud opět nenastane nějaký výraznější obrat ke spiritualitě, podobný tomu, jaký probíhal v devadesátých letech 20. století, budou se k tomuto sekularizovanému pojetí patrně přibližovat i další společnosti Evropy.²²

Závěr

Poslední výzkumy zaměřené na náboženství a vztah ke smrti dokazují, že víra v život po životě z kognitivních představ současných Evropanů zvolna mizí. Dle aktuálního šetření ISSP z roku 2008 chápe smrt většina Čechů jako konečnou záležitost, jenom menšina se kloní k postoji o přesahu smrti v podobě nějaké formy další existence. Přitom je o posmrtném bytí přesvědčena pouze zhruba polovina těch, kteří se hlásí k nějakému křesťanskému vyznání, a zhruba desetina nevěřících. Ženy věří v pokračování života po smrti častěji než muži. Nejrozšířenější představou o formě posmrtného života je přitom křesťanstvím zavedená představa života v nebi. Dále zhruba vyrovnané podíly společnosti věří, že život může pokračovat v pekle nebo že mrtví mohou nadpřirozeně působit. Jen o trochu méně lidí dnes věří v převtělování duší.

²² Situaci mohou výrazněji změnit migrace a zejména přistěhovalectví lidí s náboženským vyznáním z jiných částí světa do Evropy. V tomto ohledu bude velmi záležet na imigrační politice a podílech konkrétních imigrantů a jejich náboženském vyznání, které mohou být stát od státu velmi různé.

Vývoj za poslední desetiletí ovšem ukazuje poměrně významnou proměnu v podobě snížení počtu osob domnívajících se, že smrtí život definitivně nekončí. Zatímco v roce 1999 věřily v život po životě (respektive po smrti) dvě pětiny dospělé české společnosti, zhruba o deset let později (2008) to byla již pouze jedna čtvrtina. Jak jsem ukázala, tento posun nebyl způsoben pouze přirozeným úbytkem obyvatelstva nejstarších věkových kategorií (které se nejčastěji hlásily ke křesťanství a vyznávaly víru v posmrtný život), ale i změnou v postojích mladších věkových skupin a malým zájmem o duchovní záležitosti mezi nejmladšími lidmi. Ohromný rozdíl tak byl zaznamenán v příklonu k životu po životě mezi osobami narozenými zhruba v letech 1971–1980. Ty si totiž v období své rané dospělosti v roce 1999 teprve názor utvářely a zhruba polovina z nich byla tehdy přesvědčena, že po smrti následuje nějaké pokračování, zatímco v roce 2008 to byla již jenom asi jedna pětina. Podobně nízký podíl osob dnes věří v život po životě i mezi nejmladšími dospělými (narozenými v letech 1981–1990).

Představy o posmrtném bytí jsou dnes charakteristické svojí neurčitostí a vágností, což platí jak pro ty, které mají nevěřící, tak do značné míry i pro praktikující křesťany.²³ Nevěřící se často uchylují k tomu, že si posmrtné bytí představují tak, že se duše člověka po smrti znovu narodí na zemi v jiném těle. Tímto konceptem si mnohdy vypomáhají i křesťané. Římsktí katolíci přitom mají jen o nemnoho jasnější představy o posmrtném životě. Specifický a velmi důležitý je pro ně jeho pozitivní charakter, věří, že ať již bude mít život po smrti jakoukoliv formu, měl by to být život u Boha, život lepší než ten současný, kde nebudou trpět strastmi tohoto světa (nemoci atd.). Lze jej označit jako život v nebi, ovšem dle provedených rozhovorů se zdá, že tato kategorie není dnešními římskými katolíky aktivně příliš často používána, byť rozhodně častěji než koncept pekla.

Za mizením víry v posmrtné bytí nepochybně nestojí jediný důvod, lze jej vysvětlit několika společně působícími okolnostmi. První je určitě odklon od křesťanského náboženství společně s osobnějším a individuálnějším pojmáním víry, které působí, že ani lidé považující se za křesťany se neztotožňují se všemi náboženskými (církvevními) dogmaty. Druhým je celospolečenský vývoj, kde byly starší sekularizační tendence dále podpořeny represí náboženství

²³ Můj terénní výzkum ukázal, že neurčitost a vágnost představ o posmrtném bytí je vlastní nejen praktikujícím římským katolíkům, ale v ještě větším rozsahu ji lze nalézt u praktikujících křesťanů Českobratrské církve evangelické.

a popíráním posmrtného života během komunistické vlády. Po politickém převratu na konci 20. století byl tento stav v reakci na negativně vnímanou minulost a z touhy po změně vystřídán příklonem k dříve zakazované víře, včetně víry v posmrtný život. Po jistém vystřízlivění se však společnost začala opět soustřeďovat spíše na materiální hodnoty a pozemský život a zároveň začala upouštět od nedoložených duchovních představ. Třetí vysvětlení spočívá v absenci přesnějších představ o charakteru posmrtného bytí kvůli jeho empirické neuchopitelnosti a nedoložitelnosti. Vrchu tak nabývá pragmatický pohled a velmi vágní představy o posmrtném životě patrně nedostačují k tomu, aby lidem poskytly dostatečné uspokojení v podobě vyrovnání se smrtelností. Neexistuje-li jistota poskytovaná v tradičních společnostech jasnými a živými náboženskými představami o životě po smrti, pak se tyto představy stávají velmi vágními. Současný nevěřící člověk má sice možnost vybrat si při utváření představ o posmrtném bytí z mnoha různých konceptů, ale jen málokdo přijme některý z nich za pevně daný, pokud se nehlásí ke konkrétní náboženské tradici. Ztráta této opory pak přináší nejistotu. Část současných lidí se proto raději ztožňuje s „pokrokovým“ pohledem exaktních věd a život po životě vylučuje.

Olga Nešporová vystudovala sociální antropologii na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy, kde také v roce 2008 obhájila titul Ph.D. Působí ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí v týmu zaměřeném na rodinnou politiku. Odborně se věnuje především sociologii rodiny, hodnotovým orientacím, posledním fázím životního cyklu, imigrantské problematice a studiu religiozity. K jejím nejvýznamnějším publikacím patří *Rodiny s otci na rodičovské dovolené* (Praha 2005), *Rodiny přistěhovalců I.* (Praha 2007), v rámci autorského týmu se podílela na knihách *Příručka sociologie náboženství* (Praha 2008), *Náboženství v menšině* (Praha 2008) a *Rodina, partnerství a demografické stárnutí* (Praha 2008). Její odborné studie dále vyšly např. v časopisech *Český lid*, *Lidé města*, *Religio* a *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*.

Literatura a prameny

- Badham, Paul – Badham, Linda (eds.). 1987. *Death and Immortality in the Religions of the World*. New York: Paragon House.
- Von Barloewen, Constantin (ed.). 2000. *Der Tod in den Weltkulturen und Weltreligionen*. Frankfurt am Main – Leipzig: Insel.
- Becker, Ernst. 1997. *The Denial of Death*. New York: Free Press.

- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Cave, Janet T. – Foreman, Laura. 1994. *Za hranicemi života*. B. m.: Gemini.
- Davies, Douglas J. 2005. *A Brief History of Death*. Malden – Oxford: Blackwell.
- Davies, Douglas J. 1997. „Theologies of Disposal.“ Pp. 67–84 in Peter C. Jupp – Tony Rogers (eds.): *Interpreting Death. Christian Theology and Pastoral Practice*. London: Cassell.
- Davis, Stehen T. 1989. *Death and Afterlife*. Basingstoke – London: Macmillan.
- Dethlefsen, Thorwald. 1992. *Osud jako šance. Poznáním odvěké pravdy k dokonalosti člověka. Esoterická psychologie*. Brno: O. Svoboda.
- Droberjar, Eduard – Lutovský, Michal (eds.). 2006. *Archeologie barbarů 2005. Sborník příspěvků z I. protohistorické konference „Pozdně keltské, germánské a časně slovanské osídlení“*. Praha: Ústav archeologické památkové péče středních Čech.
- Green, Miranda Jane (ed.). 1995. *The Celtic World*. London – New York: Routledge.
- Hamplová, Dana. 2000a. *Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti. Mezinárodní srovnání na základě empirického výzkumu ISSP (International Social Survey Programme)*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hamplová, Dana. 2000b. „Šetření ISSP 1998 – Náboženství.“ *Sociologický časopis* 36, 2000, 4: 431–440.
- Hamplová, Dana. 2001. „Institucionalizované a neinstitucionalizované náboženství v českém poválečném vývoji.“ *Soudobé dějiny* 8, 2001, 2–3: 294–311.
- Heelas, Paul. 1999. *The New Age Movements. The Celebration of Self and the Sacralization of Modernity*. Oxford: Blackwell.
- Horváthová, Emília. 1993. „Predstavy o posmrtnom živote v koreláciach s pohrebnými obradmi.“ Pp. 60–68 in Eduard Krekovič (ed.): *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava: Nona.
- Howarth, Glennys. 2007. *Death and Dying. A Sociological Introduction*. Cambridge: Polity.
- Chidester, David. 1990. *Patterns of Transcendence. Religion, Death, and Dying*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Kellehear, Allan. 2007. *A Social History of Dying*. Cambridge: Cambridge UP.
- Krejčí, Jindřich. 2006. „Trendy ve vývoji výpadků návratnosti českých šetření po roce 1990.“ *SDA Info* 8, 2006, 2: 3–7.
- Krejčí, Jindřich. 2007. „Non-Response in Probability Sample Surveys in the Czech Republic.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43, 2007, 3: 561–586.
- Kübler-Rossová, Elizabeth. 1997. *O smrti a životě po ní*. Praha: Aquamarin.
- Lambert, Yves. 2004. „A Turning Point in Religious Evolution in Europe.“ *Journal of Contemporary Religion* 19, 2004, 1: 29–45.
- Liška, Vladimír. 1991. *Odtajněná psychotronika*. Praha: Lunarion.
- Lutovský, Michal. 1996. *Hroby předků. Sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Praha: Academia.

- Lužný, Dušan – Navrátilová, Jolana. 2001. „Religion and Secularisation in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9, 2001, 1: 85–98.
- Malinowski, Bronislaw. 1954. *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Garden City: Doubleday.
- Moody, Raymond A. 1991. 1. *Život po životě*. 2. *Úvahy o životě po životě*. 3. *Světlo po životě*. Praha: Odeon.
- Mrázek, Miloš. 2000. *Děti modrého boha. Tradice a současnost hnutí Haré Kršna*. Praha: Dingir.
- Navrátilová, Alexandra. 1993. „K některým kultovním a sociálním aspektům pohřebního obřadu v české a slovenské lidové tradici.“ Pp. 69–75 in Eduard Krekovič (ed.): *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava: Nona.
- Navrátilová, Alexandra. 2004. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- Nešpor, Zdeněk R. 2004. „Religious Processes in Contemporary Czech Society.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40, 2004, 3: 277–295.
- Nešpor, Zdeněk R. 2008. „Lidová náboženská četba na prahu 21. století.“ *Český lid* 95, 2008, 3: 225–249.
- Nešpor, Zdeněk R. – Lužný, Dušan. 2007. *Sociologie náboženství*. Praha: Portál.
- Nešporová, Olga. 2004. „Existenciální dimenze české církevně organizované zbožnosti.“ Pp. 38–55 in Zdeněk R. Nešpor (ed.): *Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Nešporová, Olga. 2007. „Believer Perspectives on Death and Funeral Practices in a Non-believing Country.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. 43 (6): 1175–1193.
- Nešporová, Olga. 2008. *Reflexe smrti a pohřební obřady v současné české společnosti*. Disertační práce obhájená na Fakultě humanitních studií UK v Praze, rkp.
- O’Dea, Thomas F. – O’Dea Aviad, Janet. 1983. *The Sociology of Religion*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Podolinská, Tatiana. 2005. „‘O cestě tam a zase spiatky‘ alebo o probléme metempsychósis u starých Keltov.“ Pp. 177–195 in Milan Kováč – Attila Kovács – Tatiana Podolinská (eds.): *Cesty na druhý svet. Smrť a posmrtný život v náboženstvách sveta*. Bratislava: FiF UK + ÚE SAV + Chronos.
- Rees, Dewi. 2001. *Death and Bereavement. The Psychological, Religious and Cultural Interfaces*. London – Philadelphia: Whurr.
- Sandman, Lars. 2001. *A Good Death. On the Value of Death and Dying*. Göteborg: Universitas Gothoburgensis.
- Tížik, Miroslav. 2006. *K sociológii novej religiozity*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Walter, Tony. 1996. *The Eclipse of Eternity. A Sociology of the Afterlife*. Basingstoke – London: Macmillan.
- Walter, Tony. 2001. „Reincarnation, Modernity and Identity.“ *Sociology* 35, 2001, 1: 21–38.
- Waterhouse, Helen – Walter, Tony. 2003. „Reincarnation Belief and the Christian Churches.“ *Theology* 106, 2003: 20–28.